

ירושלים דליטע אילוסטרירט און דאָקוּמענטירט

די אמת'ע אויפגאבע פון דער היסטאָריאָגראַפֿיע איז באַווייזן די געשעענישן אין זייערע עכטע קאָלירן און איבערלאָזן די באַמערקונגען און אויספירן צו מאַכן יעדן איינעם פֿריי, לויט זיינע פעאַקייטן און פֿאַרשטאַנד.

פרענסים בעקאָן

דאָס בוך, וואָס דער ליינער האָט אַזינד פֿאַר זיך, איז אַ טעמאַטישער האַנטבוך וועגן אַ ייִדישער שטאָט — ירושלים דליטא. אַ וועגווייזער איבער איר 500־יאָריקער געשיכטע. ירושלים דליטא? — וועט ניט איין ליינער איבערפֿרעגן און וואו געפינט זיך אַזאַ שטאָט? אויף קיינע פֿון די באַקאַנטע געאָגראַפֿישע, פיזישע, פֿאַליטישע און סטראַ-געאָגראַפֿישע מאַפעס איז אַזאַ שטאָט ניט פֿאַרצייכנט; אין די געשיכטע־ביכער און געאָגראַ-פֿישע לערן־ביכער ווערט זי ניט דערמאָנט; אין די באַשרייבונגען וועגן פֿאַרגעסענע, פֿאַרלאָרענע אָדער פֿאַרשוואַנדענע שטעט און ייִשובֿים געפינט זיך ניט דער נאָמען „ירושלים דליטא“.

פֿאַר אַ ווערפֿיצירטן ענטפֿער אויף אַזעלכע און ענלעכע פֿראַגן פֿון חידוש און אומ-גלויבן, האָבן מיר אויפגעקליבן די דאָקומענטן און בילדער צווישן די צוויי טאָולען. ווער עס וועט זיך באַוואַפֿענען מיטן ניטיקן געדולד און מאַכן אַ שפּאַציר צווישן די טעמאַ-טיש געסטרעטע זייטן, וועט זיך איבערצייגן, אַז די שטאָט איז ניט קיין לעגענדע, נאָר אַ היסטאָרישער פֿאַקט און פֿאַקטאַר פֿון אַזאַ קאַטעגאָריע, וואָס האָט במשך פֿון יאָרהונדער-טער באַוויקט דאָס ייִדישע לעבן און די וויסנטע לענדער און די אייגנאַרטיקע וויקונג פֿון ירושלים דליטא אויף פֿאַרשיידענע געביטן לאַזט זיך נאָך פֿילן ביזן היינטיקן טאָג.

די ליינער וואָס זיינען מער־ווייניקער באַקאַנט מיט אַ געוויסן צייט־אַפֿשניט אָדער מיט דער לאַנג־יאָריקער געשיכטע פֿון ירושלים דליטא (און צו זיי מעג מען אויך צורעכע-נען אַ היפע צאָל פֿון יענע, וואָס וועלן זיך מיט דער געשיכטע באַקענען דורך אונדזער האַנטבוך) זיינען אָבער פֿונקט אַזוי באַרעכטיקט צו אַן ענטפֿער אויף דער ניט־ווייניקער וויכטיקער קעגנזעצליכער פֿראַגע:

מיט וואָס ווערט דער קלערט אַזאַ אַזעלכער פֿאַקט, אַז אַפֿילו די עצם עקזיסטענץ פֿון אַ שטאָט, באַרימט צווישן יידן כּלל תּפּוצות ישראל, זאָל אַזוי ווייניק באַ-קאַנט זיין אין דער וועלט אויסער דעם ייִדישן גבול און וואָס ייִדן זענען די אמתע אַמטווי-פֿאַרן פֿאַרשווייגן די עקזיסטענץ פֿון אַ ייִדישן ירושלים אין דער ליטע אין די ניט־ייִדישע היסטאָריאָגראַפֿישע, געאָגראַפֿישע, קולטורעלע און סאָציאַל־עקאָנאָמישע האַנטביכער און מאַגאַזינאַפֿיעס און אַפֿילו אין דער רעגיאָנעלער געשיכטע פֿון דער שטאָט און איר סביבֿה? ירושלים דליטא איז אונטערן נאָמען ווילנע לאַנג באַקאַנט אין דער געאָגראַפֿיע און פֿאַר-טישער געשיכטע פֿון מרח־איראָפּע, סיי ווי אַ צענטער אויף די קרייז־וועגן צווישן זיך ריוואַליוציאָרישע מלוכות און סיי ווי אַ בריק צווישן שכנישע פעלקער און קולטורן.

ליטווינער פֿאַליטן, וויסרונס און רוסן געהערן צו די צאָרליכסטע נאַציאָנאַליסטען וואָס וואוינען אין אַזאַ אַרומ ווילנע זינט די יעלטע צייטן, און די ליטווישע, פּוילישע און רוסישע מלוכות פירן אומאויפֿהערלעך, דורך די אַלע יאָרן, אַ קאַמף פֿאַר דער העגעמאָניע איבער דער שטאָט. אומאָפֿהענגיק פֿון דעם, אונטער וועמענס ממשלה ווילנע זאָל זיך ניט געפינען אין אַ געמיינע צייט־אַפֿשניט, אידענטיפֿיצירן די דערמאָנטע פעלקער און מלוכות די שטאָט מיט זייער עבר, וועט, הוה אן, ענטיק.

אַנדערע קלענערע מינדערהייטן, וואָס וואוינען אין ווילנע, געהערן בדרך כלל צו די פעלקער וואָס האָבן אין איין צייט אָדער אַ צווייטער אויסגעשפּרייט זייער הערשאַפט אין דער געגנט: מאַנגאָלן, פֿראַנצויזן, שוועדן און דייטשן.

די ווילנער איינזאָניערן פֿון יעדער נאַציאָנאַלער גרופּע האָבן זיך דאַרט אין אַ גע-וויסער מאָס אויסגעלעבט פֿאַרוויק, אין זייער אייגענער געמיינשאַפט, שטייגער, רעליגיע, שפּראַך און פֿאַלקס־קולטור; לויט זייערע געוואוינהייטן, שטרעבונגען און געגעבענע מעג-לעקייטן פֿון הערשנדיקן רעזשים. אין דעם אַלגעמיינעם שטאַטשן לעבן און ווירטשאַפט האָבן זיך אָבער אַלע נאַציאָנאַלע גרופּן און שיכטן צוזאַמגעטראַפֿן און צוזאַמגעטראַפֿט יעדע פֿון די באַזונדערע פעלקערשאַפטן האָט זי אומבאַוואוסטטיניק און סיי כּבּוּנה צוגעטראָגן און באַוויקט די אַנדערע און איינצייטיק מער אָדער ווייניקער באַוויקט גע-וואָרן דורך זיי.

עס איז געווען גענוג אַנווענדדיק, אַז יעדע פֿון די נאַציאָנאַלע געמיינשאַפטן האָט אַ גרעסערן אָדער קלענערן חלק אין דער אַנטוויקלונג און געשטאַלטונג פֿון דער שטאָט און אַ יעדע פֿון זיי איז דאַרט אַ באַרעכטיקטער שותף.

די הערשנדיקע רעזשימען האָבן אָבער קיינמאַל ניט געוואלט אַנזעקענען דעם אומ-פֿאַרענדלעכן פֿאַקט, אַז ווילנע איז אַ פֿיל־פעלקערלעכע שטאָט און זיי האָבן כּסדר געפֿראַוואָט קאַרעגירן די פֿאַרהעלטענישן און פֿאַסן פֿאַר די ציעערן פֿון דער צווישן-פֿעלקערלעכער פֿראַפּאַרץ אין אַ ייִדן ריכטונג: יעדע מלוכה, וואָס האָט אין אַ גע-וויסן צייט־אַפֿשניט אויסגעשפּרייט איר העררינגס־מאַכט איבער ווילנע, ענגנט, האָט זיך באַמיט דורך כּלערליי פֿאַליטישע, ווירטשאַפטלעכע, קעקאָנאָמישע, רעלי-גיעזע, קולטורעלע, שפּראַכלעכע און אַנדערע פֿירטעפֿערניץ־מיטלען אַדאָיטנד צו פֿאַרגרעסערן דעם איינפֿלוס און אַנזען פֿון איר נאַציאָנאַלער געמיינשאַפט אויפֿן חשבון פֿון די אַנדערע נאַציאָנאַליסטישע רעליגיעס און קולטורן און אויף די פֿאַרנומענע שליסל־פּאַזיציעס דאָמי-נירן מיטן כּוח פֿון דער מאַכט אויף אַלע געביטן אין שטאַטישן לעבן.

די יידן, וואָס האָבן ניט געקוקט אויף אַלע כּסדרדיקע שיקאַגעס פֿאַרפֿאַלגונגען, אין געוויסע צייטן געצייגלט אַרום אַ העלפֿט פֿון דער שטאַטישער באַפעלקערונג. האָבן זי אָבער קיינמאַל ניט דערשלאָגן צו קיין עפֿנטלעך־רעכטלעכער אַנזעקענונג אין דער שטאַטישער געזעצגעבונג, אַפֿילו בלויז אַ נומערישע אַנזעקענונג פֿאַר די ייִדישע איינוואוינער, און געווען קעגן דער גרונט־איינשטעלונג אין דער פֿאַקט־רעגירונג־פֿאַר-ליטיק צווישן די דאָמינאַנדיקע פעלקער, וואָס האָבן דורך אַלע וועגן און אומווייזע עוכנט צו פֿאַרגרעסערן זייער נומערישע אַנוועהנהייט און אַנזען אין שטאַט אויפֿן חשבון פֿון די אַנדערע נאַציאָנאַלע געמיינשאַפטן און באַזונדערס דער ייִדישער.

אָבער ווי מינדערוויכטיק און אומבאַדייטנדיק עס איז געווען די פּאַזיטיווע אָנער-קענונג אין אַ פֿאַרפֿערט הויכער פֿראַפּאַרץ וועגן די נעגאַטיווע „אַנזעקענונג“ פֿון די ייִדישע אויפטוען און דערגרייכונגען און כּסדרדיקן וואַוקס און איינפֿלוס אין שטאַ-טישן לעבן.

דורך די אַנקלאַגעס און פֿראַצעסן, וואָס די שטאַטישע בירגער, די בעל־מלאַכישע צעכן און קריסטלעך־רעליגיעזע הערשאַכטיקע האָבן אָן אויפֿהער געפֿירט קעגן די ווילנער יידן, און דורך דער שטאַטישער אַנטי־ייִדישער געזעצגעבונג האָבן זיי געצילט צו באַ-גרענעצן די ייִדישע וואוינערעכט און איינשרומפֿן און עלימינירן דעם ייִדישן אַנטיל אין שטאַטישן האַנדל און מלאכה, און די אַנטי־סעמיטישע קנאה און שנאה פֿלעגט אַזוי לאָנג זייען יידן־האַס און העלען דורך די פֿינצטערסטע כּבּולים, ביז עס פֿלעגט אויסרעכן אַן אַנטי־סעמיטישע „שילער געלויפֿן“ אָדער פֿאַרמאַמען פֿון די שטאַטישע בירגער אויפֿן ייִדישן קוואַרטאַל.

מלחמה, וועאַזלע און איבערגאַנג פֿון דער שטאַט פֿון איין מלוכה צו אַ צווייטער האָבען ווייניק־וויאָס געענדערט די גרונטיקע באַציאָנונגען צו די ייִדישע איינוואוינער און האָבן נאָר צוגעגעבן נייע געלעגנהייטן אויסצולאָרן די אַנגעזאַמלטע אומצופֿרידנהייטן און אַנטווישונגען צו — די יידן, אין די נייע אומאָפֿהענגיקע מלוכות פּוילן און ליטע, איז די אַלטע ייִדן־שנאה אַראַגאָנירט און סאָנאַציאַרירט געוואָרן דורך די מאַדערנע, ציוויליזירטע מלוכישע און שטאַטישע געזעצן, וואָס זענען געשאַפֿן געוואָרן מיטן אַלטן פרעפֿערענץ-ציל פֿאַרן הערשנדיקן פֿאַלק און זיין מלוכישער מאַכט; צו האַמעווען יעדע געזעצשאַפֿט לעכע און קולטורעלע אַנטוויקלונג פֿון די אַלע נאַציאָנאַלע מינדערהייטן, צו שיקאַרירן די נאַציאָנאַלע דערציאָנונג פֿון יוגן דור אין זייערע נאַציאָנאַלע שפּראַכן; ווי ווייט מעגלעך צו עלימינירן די „פרעמדע“ פֿון עפֿנטלעכן לעבן, צו באַגרענעצן דעם אַנטיל פֿון די איי-וואוינער פֿון אַנדערע נאַציאָנאַליסטען — שטענדיק אַנגעהויבן מיט די יידן — אין האַנדל, מלאכה און אינדוסטריע, אַפֿילו פֿאַרן פֿרייוו פֿון שעדיקן מיט אַזעלכע דראַקאָנישע מיטלען די שטאַטישע און מלוכישע קעאַנאַמיע.

להיפּוך צו די געשטעלטע צילן האָט דווקא די אַנטי־מינדערהייטן פֿאַליטיק געפֿירט צו דער אינערלעכער קאַנסאַלידאַציע ביי די נאַציאָנאַלע געמיינשאַפטן. ביי דער אַמסאַר־קאַנסען פֿאַרפֿאַלגט און באַוולטער ייִדישער באַפעלקערונג האָבן די פֿאַרפֿאַלגונגען און דיס-קרימינאַציעס געהאַפֿט צו שטאַרקן דעם באַוואוסטזיין ביי די ייִדישע פֿאַלקס־מאַסן זיי זאָלן מיט מער ווילן און פֿאַרשטענדעניש זיך אַראַגאָנירן אין אַ פֿאַרויכיקער ייִדישער געמיינדע, וואָס זאָל באַזאָרגן און פֿאַרזאָרגן אַלע ניטיקע אַטריביטן פֿון אַן אויטאָנאָמען ייִדישן לעבן, און די ווילנער עקשנים האָבן דאָס אין זייער ציל־געווענדליק דערגרייכט אין אַזאַ פֿאַר-נעם, און ביי זייער שרעקלעכער קעאַנאַמישער גויט דעפֿירט צו אַזאַ ניט־געווענער הויך, אַז די ווילנער ייִדישער געמיינשאַפט האָט געוואונען די אַנזעקענונג פֿון די ייִדישע ייִשובֿים כּלל תּפּוצות ישראל, וואָס האָבן געזען אין ייִשובֿ ווילנע אַ ירושלים גבולות, און די פֿאַרדינטע קרוין פֿון אַ ירושלים־דליטא האָט די ייִדישע ווילנע געטראָגן ביז איר בלוטיקן פֿאַרגאַנג.

לויט דעם זעלבן „פרעפֿערענץ־מעטאָד“ דורך פֿאַרקלענערן און איינזאָנירן די ראל פֿון די אַנדערע פעלקערשאַפטן אין שטאַט, און וואו נאָר ס׳האַט זיך געלאָט באַוויקענען זייער עצם עקזיסטענץ — האָט יעדע הערשנדיקע מאַכט געהאַלטן פֿאַר באַזונדערס וויכטיק איבערצושרייבן די געשיכטע פֿון ווילנע אַזוי, אַז עס זאָל אויסדריקלעך זיין די געשיכטע פֿון איר (ליינען: זייטע) דאָמינאַנדיקער נאַציאָנאַליסטישע, און אַזוי אַרום דינען זייערע מלוכיש־נאַציאָנאַלע, רעליגיעז־קולטורעלע און פֿאַליטיש־רעכטלעכע אינטערעסן, אונטער אַלע רעזשימען זיינען די צוויי גרעסטע מינדערהייטן אין ווילנע, די יידן און וויסרונס (וועלכע זיינען קיינמאַל ניט געווען אין קיין דאָמינאַנדיקער לאַגע אין שטאַט), געווען די וועלכע מען האָט שטענדיק אַמסאַר־קאַנסען באַוועלט, פּאַזווען, אינגאַ-רירט און פֿאַרלייבט. און פֿונקט אַזוי — אין די איינזייטיק געשריבענע ביכער וועגן ווילנע, פֿון די ליטווישע אויסנאַמען דאָרף מען דערמאָנען אַ פֿאַר נעמען מיט פֿאַרדיינטלעך לויב.

דעם רוסישן היסטאָריקער סערגיי אַלעקסאַנדראָוויטש בערשאַדסקי (1850—1896), וועמענס „געשיכטע פֿון דער ווילנער ייִדישער קהילה“ (1873—1893) און דריי בענדיקע געשיכטע וועגן די „ליטווישע יידן“ (1793—1888) געהערן נאָך ביז היינט, אַרום 90 יאָר נאָך זייער דערשיינען, צו די ווערפֿולסטע אויף דעם טעמע. און דעם פּוילישן היסטאָריקער ווילנע אייגנאַץ קראַשעווסקי (1812—1887), וועלכער האָט אין זיין צווייטער געשיכטע פֿון ווילנע (פֿון דעם אַנהויב ביזן יאָר 1750), געווינדמעט אַן אינפֿאַרמאַטיוון קאַפּיטל וועגן די יידן און קאַראַיאַמער און ווילנע, און דער איינציקער צווישן די ניט־ייִדישע היסטאָריקער פֿון ווילנע האַט שרייבן די מעשה גר־צדק (לויט ייִדישע קוואַלן) וועגן פּוילישן גראַף פּאַטאַצקי וועלכער האָט זיך מגייר געווען.

דעם פֿינצטערסטן אויבאַנאָ אין פֿאַרלייקענען דעם ייִדישן עבר אין ווילנע האָט דער־גרייכט די סאָוועטמאַכט, סיי אין זייער אייפֿעריקער רוסיפֿיקאַציע און ליטוויזשאַציע פֿון שטאַט און סיי אין זייערע אויסגאַבעס וועגן ווילנע: געשיכטע־ביכער און מאַגאַזינאַפֿיעס, אַלבאַמוס און שטאַטישע וועגווייזערס, טעקסטי־ביכער און לערן־ביכער, וואָס זיינען במשך פֿון די יאָרן 1946—1972 אַרויסגעגעבן געוואָרן אויף רוסיש, ליטוויש און אויף אַ האַלבן צענדליק אייראָפּעאישע שפּראַכן (איינגעלאָסן אַראַביש און אויסגעלאָסן ייִדיש), און טראָגן אויף זיך די חתימות פֿון די אַנגעווענטע סאָוועטישע פֿאַרש׳אינסטיטוטן, אַקאָ-דעמיעס און בילדונגס־מיניסטעריום: נישט געווען קיינמאַל קיין ייִדישער ייִשובֿ אין ווילנע — לאַ היה ולא נברא ירושלים דליטא!

וואָס צילן מיר צו דערגרייכן מיט אונדזער פֿירשפּראַכיקער אויסגאַבע? די צייטיקער געזעצשאַפטלעכע אויפגאַבע, וואָס אונדזער היסטאָרישער האַנטבוך פֿון ירושלים דליטא האָט און דערפֿילן באלד, מיט זיין עצם דערשיינען, איז צוזושטעלן אַ דאָ-קומענטאַרן ענטפֿער אויף דער סיסטעמאַטישער סאָוועטישער אַקציע מיטן אויסדריקלעך דעטערמינירטן ציל: אַפּראַוויזשן און פֿאַרלייקענען די עצם עקזיסטענץ פֿון ייִדישן עבר אין ווילנע, ווען די אויפגעזאַמלטע פֿאַקטן פֿון 500 יאָר ייִדיש לעבן און שפּאַן אין ווילנע וועלן דערגיין צו די וואָס באַנוצן זיך מיט די סאָוועטישע אויסגאַבעס, וועלן זיי, גלויבן מיר, ווי געהעריק אילוסטרירן און דאָקומענטירן די פֿאַלסיפֿיקאַציעס און די אויסגעדרישטע סאָ-וועטישע געשיכטע־ביכער וועגן ווילנע.

דער ווייטגעדיקטער ציל, וואָס מיר האָבן זיך געשטעלט, איז צוגרייטן פֿאַר די פֿאַראַנטווערטליכע יידן און נישטיידן פֿון היינטיקן נאָך־חורבן־דור, ווי פֿאַר די דורות נאָך זיי, אַ טעמאַטישן האַנטבוך און אַ וועגווייזער פֿון ייִדישן שטייגער־און כּלל־לעבן אין אַ ייִשובֿ, וואָס איז באַטראַכט געוואָרן ווי דער ירושלים פֿון דער ייִדישער שטעטל־ציווי-ליזאַציע אין מרח אַייִראָפּע.